

Robert Ptak

Wezwanie do nawrócenia i misji w "Ecclesia in Europa" Jana Pawła II = Call to Conversion and Mission in John Paul II "Ecclesia in Europa"

Symposium 21/2(33), 101-111

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ks. Robert Ptak SCJ

Wyższe Seminarium Misyjne Księży Sercanów w Stadnikach

WEZWANIE DO NAWRÓCENIA I MISJI W *ECCLESIA IN EUROPA* JANA PAWŁA II

CALL TO CONVERSION AND MISSION IN JOHN PAUL II *ECCLESIA IN EUROPA*

Abstrakt

Kościół ma do zaoferowania Europie najcenniejszy z darów, którego nikt inny nie może dać: wiarę w Jezusa Chrystusa, który jest jedynym źródłem niezawodnej nadziei. To dar leżący u początku duchowej i kulturowej jedności narodów europejskich, który obecnie i w przyszłości może wnieść to, co najistotniejsze w jej rozwoju i integracji.

Wspólnoty kościelne w Europie stawiają czoła własnym słabościom, obawom i podziałom. Muszą ciągle wsłuchiwać się w głos Jezusa Chrystusa, który wzywa do nawrócenia, dodaje odwagi w podejmowaniu nowych wyzwań i powołuje do zaangażowania się w ogromne zadanie, jakim jest nowa ewangelizacja.

Każdy chrześcijanin ma za zadanie podjąć się tej ewangelizacji, służąc Dobrej Nowinie poprzez okazywaną miłość. To ona – *caritas* – jest królewską drogą wyznaczoną wszystkim, niezależnie od otrzymanego charyzmatu i pełnionej posługi czy zadania w Kościele. Cała wspólnota eklezjalna jest wezwana, by kroczyć śladami swojego Mistrza, bo Kościół ze swej natury jest misyjny.

Słowa kluczowe: Kościół w Europie, ewangelizacja, nawrócenie, misja

Abstract

The Church has to offer Europe the most precious of all gifts, a gift which no one else can give: faith in Jesus Christ, the source of the hope that does not disappoint; a gift which is at the origin of the spiritual and cultural unity of the European peoples and which both today and tomorrow can make an essential contribution to their development and integration.

Ecclesial communities in Europe are struggling with weaknesses, weariness and divisions. They need to hear anew the voice of Jesus Christ, who invites them to conversion, spurs them on to bold new undertakings and calls forth their commitment to the great task of the new evangelization. Serving the Gospel of hope by means of a charity which evangelizes is the commitment and the responsibility of everyone. Whatever the charism and ministry of each individual, charity is the royal road prescribed for all and which all can travel: it is the road upon which the whole ecclesial community is called to journey in the footsteps of its Master. The whole Church is sent on mission.

Keywords: Church in Europe, evangelization, conversion, mission

Wstęp

Papież Jan Paweł II w Liście apostolskim *Tertio millennio adveniente* wyznaczył program dla Kościoła na trzecie tysiąclecie chrześcijaństwa¹. Koncentruje się on na pilnej potrzebie nowej ewangelizacji. Ważnym punktem tego projektu była inicjatywa zwołania tzw. synodów kontynentalnych. Ich owocem stały się dokumenty ujęte w formę papieskich adhortacji, które stanowią specyficzny wyraz nauczycielskiego zadania zleconego przez Jezusa Chrystusa apostołom i ich następcom. Specyfika ta polega na zachowaniu tożsamości danych Kościołów partykularnych – w tym przypadku znajdujących się na tym samym kontynencie – oraz organicznym zakorzenieniu ich we wspólnocie Kościoła powszechnego.

¹ POŁ. JAN PAWEŁ II, List apostolski *Tertio millennio adveniente*, Rzym 1994.

Posynodalna adhortacja apostołska Jana Pawła II *Ecclesia in Europa*², w kontekście współczesnych uwarunkowań Kościoła w Europie, porusza kwestię historycznego dziedzictwa Europy i jej chrześcijańskich korzeni. Na tym gruncie papież kieruje wezwanie do nawrócenia i do podjęcia misji powierzonej przez Chrystusa chrześcijanom w Europie.

Wezwanie do nawrócenia

Nie ulega wątpliwości, że chrześcijaństwo szeroko i do głębi przeniknęło Europę i w jej złożonej historii stanowi element kluczowy i decydujący, oparty na solidnym fundamencie tradycji klasycznej oraz ulegający w kolejnych wiekach wielorakim wpływom różnych nurtów etniczno-kulturowych. Wiara chrześcijańska ukształtowała kulturę kontynentu i splotła się nierozdzielnie z jego dziejami. Nie sposób ich zrozumieć bez odniesienia do wydarzeń, jakie dokonały się najpierw w wielkiej epoce ewangelizacji, a następnie w kolejnych stuleciach, w których chrześcijaństwo, mimo bolesnego rozdziału między Wschodem a Zachodem, zyskało trwałą pozycję jako religia Europejczyków. W okresie nowożytnym i współczesnym, gdy jedność religijna stopniowo zanikała na skutek kolejnych podziałów między chrześcijanami, a także procesu oddalania się kultury od wiary, rola tej ostatniej była nadal znacząca³.

Zainteresowanie, jakim Kościół darzy Europę, rodzi się z samej jego natury i posłannictwa. Kościół związał się bardzo ściśle z kontynentem europejskim, a jego duchowe oblicze kształtowało się dzięki wysiłkowi wielkich misjonarzy, świadectwu świętych i męczenników oraz wytrwałej pracy mnichów, zakonników i duszpasterzy. Europa zaczerpnęła z biblijnej koncepcji człowieka to, co najlepsze, i zawarła w humanistycznej kulturze. Z niej czerpała inspirację dla swej twórczości intelektualnej i artystycznej i wypracowała normy prawne. Uczyla szacunku dla godności osoby ludzkiej, która jest źródłem niezbywalnych praw⁴. W ten sposób

² Por. TENŻE, *Adhortacja apostołska Ecclesia in Europa*, Rzym 2003 (dalej: EE).

³ Por. TENŻE, *Motu proprio Spes aedificandi*, Rzym 1999, 1.

⁴ Por. TENŻE, *Przemówienie w polskim Parlamencie w Warszawie* (11.06.1999), 6, „L'Observatore Romano”, wyd. polskie, 8 (1999), s. 54.

Kościół przyczynił się do rozpowszechnienia i umocnienia tych wartości, które nadały europejskiej kulturze wartość uniwersalną⁵. Dzisiejszy Kościół, uświadamiając sobie na nowo swą odpowiedzialność, dostrzega potrzebę zatroszczenia się o to, by nie zostało zmarnowane to cenne dziedzictwo. Chce nadal pomagać Europie w jej wzrastaniu, ożywiając chrześcijańskie korzenie, z których wyrosła⁶.

Kościół w Europie powinien przyjąć jako skierowany do niego nakaz zachęty Chrystusa: opamiętaj się, nawróć się, „stań się czujny i umocnij resztę, która miała umrzeć” (Ap 3,2). Potrzeba ta wynika również z refleksji nad chwilą obecną: „Niepokojąca obojętność religijna tak wielu Europejczyków, znaczna liczba tych, którzy także na naszym kontynencie nie znają jeszcze Jezusa Chrystusa i Jego Kościoła, i nie zostali dotąd ochrzczeni, a także sekularyzacja szerokich rzesz chrześcijan, którzy myślą, podejmują decyzje i żyją tak, «jakby Chrystus nie istniał» – wszystko to nie gasi bynajmniej nadziei, ale sprawia, że staje się pokorniejsza i bardziej skłonna do zawierzenia jedynie Bogu. To z Jego miłosierdzia otrzymujemy łaskę i zadanie nawrócenia”⁷.

Dziś od Kościoła w Europie wymaga się, by *zachowywał pewność, że Pan – poprzez dar swego Ducha – jest zawsze obecny i działa w nim i w historii ludzkości*. Choć czasem, jak w ewangelicznej scenie uciszenia burzy (por. Mk 4,35-41; Łk 8,22-25), mogłoby się wydawać, że Chrystus śpi i pozostawił swą łódź na pastwę mocy wzburzonych fal, On kontynuuje swą misję w czasie, ustanawiając Kościół jako nurt nowego życia i znak nadziei dla ludzkości⁸. W klimacie sprzyjającym pokusie aktywizmu, również na płaszczyźnie duszpasterskiej, od chrześcijan Europy wymaga się, by *żyjąc w głębokiej komunii ze Zmartwychwstałym, nie przestawali być Jego rzeczywistym objawieniem*. Potrzeba wspólnot, które kontemplując i naśladowując Najświętszą Maryję Pannę, obraz i wzór

⁵ Por. EE 25.

⁶ Por. JAN PAWEŁ II, *Budujmy Polskę wierną swym korzeniom*. Przemówienie pożegnalne na lotnisku Balice (10.06.1997), 4, „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 7 (1997), s. 71.

⁷ SYNOD BISKUPÓW – DRUGIE ZGROMADZENIE SPECJALNE POŚWIĘCONE EUROPIE, *Bądźmy radosnymi świadkami „Ewangelii nadziei” w Europie*. Orędzie Ojców Synodu do Ludu Bożego, 4, „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 12 (1999), s. 51.

⁸ Por. EE 27.

Kościół w wierze i w świętości, strzegłby sensu życia liturgicznego i życia wewnętrznego. Chwaląc Pana, modląc się do Niego i słuchając Jego słowa, będą mogły poznać Jego tajemnicę i żyć całkowicie w odniesieniu do Niego, jako członki Jego wiernej Oblubienicy⁹.

W obliczu tendencji do podziałów różne Kościoły lokalne Europy, umocnione między innymi przez więź z Następcą Piotra, powinny starać się, aby *były prawdziwie miejscem i narzędziem komunii* całego Ludu Bożego w wierze i w miłości. Potrzebny jest więc klimat braterskiej miłości, przeżywanej z ewangelicznym radykalizmem w imię Jezusa i w Jego miłości. Konieczny jest rozwój przyjaznych relacji, porozumienia, współodpowiedzialności, współczestnictwa, świadomości misyjnej, zainteresowania i służby. A także postawa szacunku, otwarcia na innych i braterskiego napominania (por. Rz 12,10; 15,7-14), jak też wzajemnej służby i pomocy (por. Ga 5,13; 6,2), przebaczenia (por. Kol 3,13) i budowania jedni drugich (por. 1 Tes 5,11). Duszpasterstwo, dowartościowując wszystkie uprawnione różnice, powinno sprzyjać przyjaznej współpracy wszystkich wiernych i ich stowarzyszeń. W ten sposób Kościoły te – ożywione komunią, będącą objawieniem miłości Boga, podstawą i uzasadnieniem nadziei, która zawieść nie może (por. Rz 5,5) – będą doskonalej jaśniejącym odbiciem Trójcy (por. J 17,21)¹⁰.

Aby pełniej przeżywać komunię w Kościele, trzeba *dowartościować różnorodność charyzmatów i powołań*, które zdążają coraz bardziej ku jedności i mogą ją ubogacić (por. 1 Kor 12). W tej perspektywie konieczne jest, aby nowe ruchy i wspólnoty kościelne odrzuciły pokusę żądania dla siebie prawa pierwszeństwa i wzajemnego niezrozumienia, a czyniły postępy na drodze bardziej autentycznej komunii między sobą i ze wszystkimi innymi środowiskami kościelnymi. Trzeba, aby żyły z miłością w pełnym posłuszeństwie biskupom, a oni powinni okazywać im ojcowską troskę i miłość właściwą pasterzom. W ten sposób biskupi będą umieli rozpoznawać, doceniać i koordynować charyzmaty oraz ich obecność w budowaniu jedynego Kościoła¹¹.

⁹ Por. tamże.

¹⁰ Por. EE 28.

¹¹ Por. EE 29.

Ewangelia nadziei jest także mocą i wezwaniem do *nawrócenia* również *na polu ekumenizmu*. Jedność chrześcijan odpowiada nakazowi Chrystusa, „aby wszyscy stanowili jedno” (por. J 17,11), i jest ona dziś niezbędnym warunkiem większej wiarygodności w ewangelizacji. Przyczynia się także do jedności Europy, dlatego konieczne jest, aby wszystkim Kościołom i Wspólnotom kościelnym pomóc i zachęcić je do rozumienia drogi ekumenizmu jako zdążania razem ku Chrystusowi i ku widzialnej jedności, jakiej On pragnie. Jedność w wielości objawia się w Kościele jako dar Ducha Świętego, sprawy komunii¹².

Wezwanie do misji

Niezależnie od rodzaju charyzmatu i posługi poszczególnych osób, miłość jest główną drogą wskazaną wszystkim i wszyscy mogą nią iść. Cała wspólnota kościelna jest powołana, aby podążać tą drogą śladami swego Mistrza. Służba Ewangelii nadziei przez miłość, która ewangelizuje, jest obowiązkiem, za którego realizację wszyscy są odpowiedzialni. I tak przede wszystkim, kapłani na mocy swej posługi są powołani, by w szczególnie sposób celebrować Ewangelię nadziei, głosić ją i jej służyć. Na mocy sakramentu święceń, który jednoczy biskupów i kapłanów z Chrystusem, Głową i Pasterzem, winni oni upodobnić całe swoje życie i swoje działanie do Jezusa. Głoszenie słowa, sprawowanie sakramentów i kierowanie wspólnotą chrześcijańską sprawia, że uobecniają oni misterium Chrystusa, a przez sprawowanie swej posługi „mają oni przedłużać obecność Chrystusa, jedynego i najwyższego Pasterza; a przez naśladowanie Jego stylu życia ukazywać Go w sposób przejrzysty powierzonej im owczarni”¹³.

W takiej perspektywie szczególnego znaczenia nabiera *celibat kapłański* jako znak nadziei pokładanej całkowicie w Panu. Nie jest on po prostu tylko kościelną dyscypliną nałożoną przez władzę kościelną,

¹² Por. EE 30.

¹³ JAN PAWEŁ II, Posynodalna adhortacja apostołska *Pastores dabo vobis*, Rzym 1992 (dalej: PDV), 15.

ale łaską, nieocenionym darem Boga dla Kościoła, profetyczną wartością dla obecnego świata i darem z siebie samego, składanym w Chrystusie Jego Kościołowi. Staje się on źródłem intensywnego życia duchowego i pasterskiej owocności, świadectwem eschatologicznego królestwa, znakiem miłości Boga do tego świata, jak też niepodzielnej miłości kapłana do Boga i do Jego ludu¹⁴. Celibat przeżywany w odpowiedzi na dar Boga i jako przewyciężenie pokus społeczeństwa hedonistycznego nie tylko sprzyja ludzkiemu realizowaniu się powołanych do niego, ale również staje się źródłem duchowego wzrostu innych.

Celibat uważany w całym Kościele za właściwy dla kapłanów¹⁵, obowiązujący w Kościele łacińskim¹⁶, wysoko ceniony przez Kościoły wschodnie¹⁷, jawi się w kontekście dzisiejszej kultury jako znak, którego trzeba strzec jako cennego dobra dla Kościoła. Zmiana aktualnej dyscypliny w tym względzie nie wpłynęłaby na przewyciężenie kryzysu powołań do kapłaństwa, jakiego jesteśmy świadkami w wielu częściach Europy. Zaangażowanie w służbę Ewangelii wymaga też, aby w Kościele przedstawiać celibat w jego pełnym bogactwie biblijnym, teologicznym i duchowym. Nie możemy pominąć faktu, że dzisiaj pełnienie świętej posługi natrafia na liczne trudności, zarówno ze względu na rozpowszechnioną kulturę, jak i ze względu na zmniejszenie liczby samych prezbiterów, co pociąga za sobą nadmierne obciążenie obowiązkami duszpasterskimi i związane z tym przemęczenie. W konsekwencji jeszcze bardziej zasługują na *sacuncę, wdzięczność i serdeczność* kapłani, którzy z podziwu godnym oddaniem i wiernością pełnią powierzoną im posługę¹⁸. Oprócz prezbiterów należy też wspomnieć *diakonów*, którzy uczestniczą, choć w innym stopniu, w tym samym sakramencie święceń. Posłani do służby kościelnej komunii, pełnią pod kierunkiem biskupa i wraz z jego prezbiterium „diakonię” liturgii, słowa i miłości¹⁹.

¹⁴ Por. PDV 29.

¹⁵ Por. Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich, kan. 373.

¹⁶ Por. Kodeks prawa kanonicznego, kan. 277, 1.

¹⁷ Por. PAWEŁ VI, Encyklika *Sacerdotalis coelibatus*, Rzym 1967, 40.

¹⁸ Por. EE 35-36.

¹⁹ Por. SOBÓR WATYKAŃSKI II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, Rzym 1964, 29.

W ewangelizacji Europy i w tworzeniu jej chrześcijańskiej tożsamości zasadniczą rolę odegrały monastycyzm i życie konsekrowane. Stąd szczególnie wymowne jest świadectwo *osób konsekrowanych*. Rola ta nie może ulec pomniejszeniu dziś, w chwili kiedy pilnie potrzeba „nowej ewangelizacji” kontynentu, przeżywającego delikatny przełom w związku z tworzeniem bardziej złożonych struktur i więzi. Europa wciąż potrzebuje świętości, proroctwa, działalności ewangelizacyjnej i służby osób konsekrowanych. Trzeba podkreślić specyficzny wkład, jaki instytuty świeckie i stowarzyszenia życia apostołskiego mogą wnieść przez swe dążenie do przemieniania świata od wewnątrz mocą błogosławieństw²⁰.

Ze względu na doniosłą rolę kapłanów i osób konsekrowanych nie można przemilczeć niepokojącego braku seminarzystów i kandydatów do życia zakonnego, przede wszystkim w Europie Zachodniej. Sytuacja ta wymaga zaangażowania wszystkich na rzecz *odpowiedniego duszpasterstwa powołań*. Gdy młodym ludziom przedstawia się Osobę Jezusa Chrystusa w całej Jej pełni, zapala się w nich nadzieja, która skłania do pozostawienia wszystkiego, aby pójść za Nim w odpowiedzi na Jego powołanie, i do dawania o Nim świadectwa wobec swych rówieśników. Troska o powołania ma zatem życiowe znaczenie dla przyszłości wiary chrześcijańskiej w Europie, a co za tym idzie, dla duchowego rozwoju narodów, które ją zamieszkują. Dla Kościoła staje się koniecznością, jeśli pragnie głosić Ewangelię nadziei, celebrować ją i jej służyć²¹.

Dla duszpasterstwa powołaniowego niezbędne jest najpierw wyjaśnianie wiernym natury i godności kapłaństwa służebnego. Potrzebne jest następnie zachęcanie rodzin, aby stawały się prawdziwymi „kościółkami domowymi”, w których będą dostrzegane, przyjmowane i pielęgnowane różne powołania. Ważne jest podejmowanie działań duszpasterskich, które pomogą – przede wszystkim ludziom młodym – dokonywać wyborów życia zakorzenionego w Chrystusie i całkowicie oddanego Kościołowi²². Nieodzowne jest, by sami kapłani żyli i działali zgodnie ze

²⁰ Por. J. TYRAWA, *Orędzie nadziei dla Europy – kierunki przesłania*, w: I. Dec (red.), *Ecclesia in Europa – Kościół w Europie i w Polsce*, Wrocław 2005, s. 46.

²¹ Por. EE 39.

²² Por. tamże.

swą rzeczywistą tożsamością sakramentalną. W przekonaniu, że Duch Święty działa również dzisiaj i że nie brakuje oznak tego działania, trzeba przede wszystkim *włączać orędzie powołaniowe w ramy zwyczajnego duszpasterstwa*. Jest zatem konieczne, by „rozbudzać – zwłaszcza w ludziach młodych – głęboką tęsknotę za Bogiem, kształtując w ten sposób sprzyjający klimat, w którym mogą się zrodzić wielkoduszne odpowiedzi na powołanie”²³. Potrzeba wielkiego ożywienia modlitewnego we wspólnotach kościelnych kontynentu europejskiego, gdyż „zmienione okoliczności historyczne i kulturowe każą postrzegać duszpasterstwo powołaniowe jako jeden z pierwszoplanowych celów całej chrześcijańskiej wspólnoty”²⁴.

Niezwykle ważny jest wkład *wiernych świeckich* w życie Kościoła. Odgrywają oni niezastąpioną rolę w głoszeniu Ewangelii nadziei i służeniu jej, gdyż „za ich pośrednictwem Kościół Chrystusowy jest obecny w różnorodnych sektorach świata, jako znak oraz źródło nadziei i miłości”²⁵. W pełni uczestnicząc w misji Kościoła w świecie, winni oni świadczyć, że wiara chrześcijańska stanowi jedyną wyczerpującą odpowiedź na pytania, jakie życie stawia każdemu człowiekowi i każdej społeczności; mogą też zaszczepiać w świecie wartości królestwa Bożego, będące zapowiedzią i rękojmią nadziei, która nie zawodzi. Kościół jest świadomy specyficznego wkładu *kobiety* w służbę Ewangelii nadziei. Historia chrześcijaństwa dowodzi, że kobiety zawsze odgrywały znaczącą rolę w dawaniu świadectwa Ewangelii. Trzeba przypomnieć, jak wiele uczyniły one, przyjmując i przekazując dar Boży, zarówno poprzez fizyczne, jak i duchowe macierzyństwo, dzieło wychowania, katechezę, rozwijanie wielkich dzieł miłosierdzia, przez życie modlitwy i kontemplacji, doświadczenia mistyczne oraz pisma bogate w ewangeliczną mądrość²⁶.

²³ EE tamże, 40.

²⁴ JAN PAWEŁ II, *Nieustanna troska Kościoła o powołania do służby Bożej. Przemówienie do uczestników kongresu „Nowe powołania dla nowej Europy”* (9.05.1997), 1-3, „L’Ossevatore Romano”, wyd. polskie, 8-9 (1997), s. 37.

²⁵ JAN PAWEŁ II, Posynodalna adhortacja apostołska *Christifideles laici*, Rzym 1988, 7.

²⁶ Por. EE 42.

Zakończenie

Adhortacja Jana Pawła II *Ecclesia in Europa* wskazuje na chrześcijańskie korzenie cywilizacji Starego Kontynentu i wypływające z nich współczesne wyzwania, jakie stoją przed chrześcijanami. Europa oczekuje i domaga się nowej ewangelizacji, biorącej pod uwagę ogromne zmiany polityczne, społeczne i kulturalne, jakie dokonały się od zakończenia II wojny światowej. Nowa mapa Europy – zwłaszcza ta polityczna – mocno wycisnęła swoje piętno na sytuacji Kościoła w poszczególnych częściach naszego kontynentu. Dziś, gdy niemal cała Europa cieszy się demokratycznymi systemami, nowa rzeczywistość stawia przed Kościołem nowe wyzwania. I choć nieraz wydają się one przekraczać ludzkie możliwości, to jednak sam Jezus Chrystus, który żyje w Kościele, jest dla Europy źródłem nadziei.

Bibliografia

- Jan Paweł II, *Budujmy Polskę wierną swym korzeniom. Przemówienie pożegnalne na lotnisku Balice* (10.06.1997), „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 7 (1997), s. 71-72.
- Jan Paweł II, List apostolski *Tertio millennio adveniente*, Rzym 1994.
- Jan Paweł II, *Motu proprio Spes aedificandi*, Rzym 1999.
- Jan Paweł II, *Nieustanna troska Kościoła o powołania do służby Bożej. Przemówienie do uczestników kongresu „Nowe powołania dla nowej Europy”* (9.05.1997), „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 8-9 (1997), s. 36-37.
- Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Christifideles laici*, Rzym 1988.
- Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Ecclesia in Europa*, Rzym 2003.
- Jan Paweł II, Posynodalna adhortacja apostolska *Pastores dabo vobis*, Rzym 1992.
- Jan Paweł II, *Przemówienie w polskim Parlamencie w Warszawie* (11.06.1999), „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 8 (1999), s. 52-55.
- Kodeks Kanonów Kościołów Wschodnich, <http://diecezja.lublin.pl/kkkw/cpr-ght.html> (odczyt z dn. 10.10.2017 r.).

Kodeks prawa kanonicznego, http://www.katolicki.net/ftp/kodeks_prawa_kanonicznego.pdf (odczyt z dn. 10.10.2017 r.).

Paweł VI, Encyklika *Sacerdotalis coelibatus*, Rzym 1967.

Sobór Watykański II, Konstytucja dogmatyczna o Kościele *Lumen gentium*, Rzym 1964.

Synod Biskupów – Drugie Zgromadzenie Specjalne poświęcone Europie, *Bądźmy radosnymi świadkami „Ewangelii nadziei” w Europie. Orędzie Ojców Synodu do Ludu Bożego*, „L'Osservatore Romano”, wyd. polskie, 12 (1999), s. 50-53.

Tyrawa J., *Orędzie nadziei dla Europy – kierunki przesłania*, w: I. Dec (red.), *Ecclesia in Europa – Kościół w Europie i w Polsce*, Wrocław 2005, s. 29-51.

Ks. dr Robert Ptak, sercanin, wykładowca teologii dogmatycznej w Wyższym Seminarium Misyjnym Księży Sercanów w Sadnikach; członek Towarzystwa Teologów Dogmatyków w Polsce.

e-mail: rptak@scj.pl